Volume-7 (2026)
Special Issue-3 (Sept)
RESEARCH HUB
International Peer-Reviewed Multidisciplinary E-Journal
ISSN
2582-9173
Website : www.researchhub.org.in/research-hub !! Email : researchhubjournal@gmail.com

"NEP २०२० मधील 'जीवन कौशल्य' विकासाचे उद्दिष्ट आणि गृहविज्ञान शिक्षणाची भूमिका: विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण स्वास्थ्यासाठी एक बहुआयामी दृष्टिकोन"

डॉ. शुभांगी कुकेकर
प्रोफेसर,
गृह अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्रीमती बिंझाणी महिला महाविद्यालय,
नागपूर.

Crossref DOI - https://doi.org/10.5281/zenodo.23559600

सारांश (Abstract) :

एकविसाव्या शतकातील गुंतागुंतीच्या आणि वेगाने बदलणाऱ्या जागतिक व्यवस्थेत टिकून राहण्यासाठी केवळ पारंपारिक आणि घोकंपट्टीवर आधारित शिक्षण पुरेसे नाही. भारताच्या 'राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०' (NEP 2020) ने या वास्तवाची दखल घेत शिक्षणव्यवस्थेत आमूलाग्र बदल सुचवले आहेत. या धोरणाचा मुख्य गाभा 'जीवन कौशल्ये' (Life Skills) विकसित करणे आणि विद्यार्थ्यांचा 'सर्वांगीण विकास' (Holistic Development) साधणे हा आहे. प्रस्तुत शोधनिबंध NEP २०२० च्या या प्रमुख उद्दिष्टांना अनुसरून 'गृहविज्ञान' (Home Science / Home Economics) या विषयाच्या बदलत्या आणि अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिकेवर सविस्तर प्रकाश टाकतो. गृहविज्ञान आता केवळ 'स्वयंपाक आणि घरकाम' यापुरता मर्यादित राहिलेले नसून, पोषणशास्त्र, आर्थिक साक्षरता, कौटुंबिक अभ्यास आणि सर्वांगीण स्वास्थ्य यांचा समन्वय साधणारा एक बहुआयामी (Multidimensional) आणि बहुविद्याशाखीय (Multidisciplinary) विषय बनला आहे. विद्यार्थ्याला खऱ्या अर्थाने स्वावलंबी, आर्थिकदृष्ट्या साक्षर, मानसिकदृष्ट्या सक्षम आणि शारीरिकदृष्ट्या सुदृढ बनवण्यात गृहविज्ञानाचा बहुआयामी दृष्टिकोन कसा मैलाचा दगड ठरू शकतो, याचे चिकित्सक आणि सखोल विश्लेषण या शोधनिबंधात करण्यात आले आहे.

मुख्य शब्द (Keywords) : राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP 2020), जीवन कौशल्ये (Life Skills), गृहविज्ञान शिक्षण, बहुविद्याशाखीय दृष्टिकोन, सर्वांगीण स्वास्थ्य, पोषणशास्त्र, आर्थिक साक्षरता, भावनिक बुद्धिमत्ता.

प्रस्तावना (Introduction) :

कोणत्याही राष्ट्राच्या विकासाचा आणि प्रगतीचा मुख्य पाया त्या देशाच्या शिक्षणव्यवस्थेवर अवलंबून असतो. शिक्षण हे केवळ साक्षर करण्यासाठी नसावे, तर ते जगण्याचे साधन आणि जीवन जगण्याची कला

शिकवणारे असावे. दुर्दैवाने, अनेक दशकांपासून भारतीय शिक्षण पद्धती प्रामुख्याने माहितीचे पाठांतर (Rote Learning) आणि गुणांच्या स्पर्धेवर (Marks-oriented system) केंद्रित होती. विद्यार्थ्याला नोकरी मिळवण्यासाठी लागणारी 'तांत्रिक कौशल्ये' शिकवली जात होती, परंतु जीवनातील प्रत्यक्ष आव्हानांना, ताणतणावांना आणि आर्थिक समस्यांना सामोरे जाण्यासाठी लागणारी 'जीवन कौशल्ये' (Life Skills) शिकवण्याकडे दुर्लक्ष झाले.

या पार्श्वभूमीवर, भारत सरकारने लागू केलेले 'राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०' (NEP 2020) हे एक क्रांतिकारी पाऊल मानले जाते. या धोरणाने शिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट 'विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास' असे निश्चित केले आहे. जेव्हा आपण विद्यार्थ्यांच्या दैनंदिन जीवनातील व्यावहारिक कौशल्यांचा विचार करतो, तेव्हा 'गृहविज्ञान' (Home Science) या उपयोजित शास्त्राचे (Applied Science) महत्त्व प्रकर्षाने समोर येते. गृहविज्ञानाचा आधुनिक दृष्टिकोन हा विज्ञानाचे नियम आणि जीवनाची कला यांचा सुरेख संगम आहे. हा शोधनिबंध NEP २०२० मधील जीवन कौशल्य विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी गृहविज्ञानातील कौटुंबिक अभ्यास, पोषणशास्त्र, आर्थिक साक्षरता आणि स्वास्थ्य या चार प्रमुख स्तंभ यांची भूमिका स्पष्ट करतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study) :

प्रस्तुत संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

१. NEP २०२० मधील 'जीवन कौशल्य' विकासाच्या दृष्टिकोनाचे विश्लेषण करणे.
२. गृहविज्ञान शिक्षणाच्या आधुनिक आणि बहुआयामी स्वरूपाचा अभ्यास करणे.
३. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण स्वास्थ्यासाठी (शारीरिक, मानसिक व आर्थिक) पोषणशास्त्र आणि आर्थिक साक्षरतेचे महत्त्व विशद करणे.
४. आधुनिक शिक्षण पद्धतीत गृहविज्ञान शिक्षणासमोरील आव्हाने ओळखणे आणि धोरणात्मक उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology) :

हा शोधनिबंध प्रामुख्याने 'गुणात्मक आणि वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीवर' (Qualitative and Descriptive Research Methodology) आधारित आहे. यासाठी दुय्यम माहिती स्रोतांचा (Secondary Data Sources) वापर करण्यात आला आहे. भारत सरकारचा NEP २०२० चा अधिकृत दस्तऐवज, NCERT चा राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (NCF), जागतिक आरोग्य संघटनेचे अहवाल, आणि विविध शैक्षणिक जर्नल्समधील प्रकाशित शोधनिबंध यांच्या आधारे माहितीचे संकलन आणि विश्लेषण करण्यात आले आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० आणि 'जीवन कौशल्य' विकासाचे उद्दिष्ट (NEP 2020 and the Goal of Life Skills Development) :

NEP २०२० ने शिक्षणव्यवस्थेच्या पुनर्रचनेसाठी काही अत्यंत महत्त्वाची तत्त्वे मांडली आहेत. या धोरणानुसार, एकविसाव्या शतकातील शिक्षणाने केवळ ज्ञानात्मक (Cognitive) विकास साधून चालणार नाही, तर भावनिक (Emotional), सामाजिक (Social) आणि व्यावहारिक (Practical) विकासही साधला पाहिजे.

NEP मधील जीवन कौशल्याचे प्रमुख पैलू :

१. **सर्जनशीलता आणि तार्किक विचार (Creativity and Critical Thinking) :** विद्यार्थ्यांना स्वतःचे निर्णय स्वतः घेण्यास आणि समस्यांवर उपाय शोधण्यास सक्षम बनवणे.
२. **संवाद कौशल्य आणि सहकार्य (Communication and Collaboration) :** समाजात आणि कुटुंबात वावरताना इतरांशी योग्य संवाद साधणे.
३. **स्वावलंबन आणि लवचिकता (Self-reliance and Resilience) :** प्रतिकूल परिस्थितीत खंबीर उभे राहण्याची क्षमता निर्माण करणे.
४. **बहुविद्याशाखीय दृष्टिकोन (No Hard Separations) :** विज्ञान, कला आणि वाणिज्य यांमधील कृत्रिम भिंती पाडून कौशल्यांवर आधारित शिक्षणाला प्राधान्य देणे.

जागतिक आरोग्य संघटनेने (WHO) नमूद केलेल्या १० मुख्य जीवन कौशल्यांशी (जसे की स्व-जाणीव, समानुभूती, ताणतणाव व्यवस्थापन इ.) NEP चे हे उद्दिष्ट तंतोतंत जुळते.

गृहविज्ञान शिक्षणाचा ऐतिहासिक आणि आधुनिक दृष्टिकोन (Historical vs. Modern Perspective of Home Science) :

गृह विज्ञानाची भूमिका समजून घेण्यासाठी त्याच्या स्वरूपातील बदल समजून घेणे आवश्यक आहे. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला 'डोमेस्टिक सायन्स' (Domestic Science) म्हणून ओळखला जाणारा हा विषय प्रामुख्याने महिलांना 'उत्तम गृहिणी' बनवण्यासाठी शिकवला जात असे. समाजाचा असा समज होता की या विषयात केवळ स्वयंपाक, शिवणकाम आणि घरसजावट शिकवली जाते.

मात्र, २१ व्या शतकात या विषयाचे स्वरूप पूर्णपणे बदलले आहे. आजचे गृहविज्ञान हे एक 'आंतरविद्याशाखीय क्षेत्र' (Interdisciplinary Field) आहे. यामध्ये जीवशास्त्र (Biology), रसायनशास्त्र (Chemistry), अर्थशास्त्र (Economics), आणि मानसशास्त्र (Psychology) यांचा अंतर्भाव होतो. गृहविज्ञान आता केवळ 'घराचे व्यवस्थापन' राहिलेले नसून ते 'मानवी संसाधनांचे आणि जीवनाचे व्यवस्थापन' बनले आहे. NEP २०२० ने अपेक्षित केलेल्या बहुविद्याशाखीय दृष्टिकोनाचे गृहविज्ञान हे एक उत्तम आणि जिवंत उदाहरण आहे.

गृहविज्ञान शिक्षणातील चार प्रमुख स्तंभ आणि NEP २०२० शी त्यांचा समन्वय (The Four Pillars of Home Science and Their Integration with NEP 2020) :

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण स्वास्थ्यासाठी गृहविज्ञान प्रामुख्याने चार अंगांनी कार्य करते. या चारही स्तंभांचे स्वतंत्र महत्त्व असले तरी, मानवी जीवनात ते एकमेकांशी जोडलेले आहेत.

१. पोषणशास्त्र आणि आरोग्य (Nutritional Science and Health) - 'सुदृढ शरीर आणि मन'

आजचा विद्यार्थी हा भविष्यातील देशाचा नागरिक आहे. 'सुदृढ शरीरात सुदृढ मन वास करते' या उक्तीनुसार विद्यार्थ्यांचे शारीरिक आरोग्य ही शिक्षणाची पहिली पायरी आहे.

- **सद्यस्थिती आणि आव्हाने :** आधुनिक जीवनशैलीमुळे मुलांमध्ये लठ्ठपणा (Obesity), मधुमेह (Type 2 Diabetes), आणि कुपोषण (Malnutrition - दोन्ही प्रकारचे: अन्नाची कमतरता आणि चुकीच्या अन्नाचे सेवन) या समस्या वेगाने वाढत आहेत. जंक फूडची सवय ही एक मोठी सार्वजनिक आरोग्याची समस्या बनली आहे.
- **गृहविज्ञानाची भूमिका :** पोषणशास्त्र विद्यार्थ्यांना केवळ कॅलरीज मोजायला शिकवत नाही, तर अन्नातील मायक्रो-न्यूट्रिएंट्स (व्हिटॅमिन्स, मिनरल्स) आणि मॅक्रो-न्यूट्रिएंट्स (प्रथिने, कर्बोदके) यांचे शरीरातील कार्य समजावून सांगते.
- **NEP शी सांगड :** NEP मध्ये 'Health and Nutrition' ला शालेय शिक्षणाचा अविभाज्य भाग मानले आहे. गृह विज्ञानाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना आहाराचे नियोजन (Diet Planning), अन्न सुरक्षा (Food Safety), आणि अन्नातील भेसळ ओळखणे हे व्यावहारिक ज्ञान दिले जाते. यामुळे विद्यार्थी आपल्या आरोग्याची जबाबदारी स्वतः घ्यायला शिकतात.

२. आर्थिक साक्षरता (Financial Literacy) - 'स्वावलंबनाचा आणि स्थैर्याचा पाया'

कोणत्याही कुटुंबाचा किंवा व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास हा त्यांच्या आर्थिक स्थैर्य यावर अवलंबून असतो. भारतीय शिक्षणव्यवस्थेत 'पैसे कसे कमवावे' हे शिकवले जाते, पण 'पैशांचे व्यवस्थापन कसे करावे' हे शिकवले जात नाही.

- **आधुनिक काळाची गरज :** आजचे तरुण क्रेडिट कार्ड्स, ईएमआय (EMI), आणि ऑनलाइन शॉपिंगच्या जाळ्यात सहज अडकतात. आर्थिक ज्ञानाअभावी ते कर्जबाजारी होतात, ज्यामुळे मानसिक ताणतणाव वाढतो.
- **गृह विज्ञानाची भूमिका :** गृहविज्ञानातील 'कौटुंबिक संसाधन व्यवस्थापन' (Family Resource Management) या शाखेत आर्थिक साक्षरतेला अत्यंत महत्त्व दिले जाते. यामध्ये मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे योग्य बजेट (Budgeting) कसे बनवावे, गरजा (Needs) आणि इच्छा (Wants) यातील फरक कसा ओळखावा, याचे शिक्षण दिले जाते.
- **NEP शी सांगड :** NEP २०२० व्यावसायिक शिक्षण आणि आर्थिक साक्षरतेवर भर देते. गृहविज्ञान

विद्यार्थ्यांना बँकिंग प्रणाली, बचत, म्युच्युअल फंड्स किंवा शेअर बाजारातील प्राथमिक गुंतवणूक, आणि 'ग्राहक संरक्षण कायद्याची' (Consumer Protection Act) माहिती देते. हे ज्ञान त्यांना फसवणुकीपासून वाचवते आणि एक जागरूक ग्राहक (Aware Consumer) बनवतात.

३. कौटुंबिक अभ्यास आणि मानवी संबंध (Family Studies and Human Relations) - 'भावनिक बुद्धिमत्ता आणि नीतिमूल्ये'

मानव हा समाजशील प्राणी आहे. त्याचा पहिला समाज त्याचे कुटुंब असते. वैयक्तिक आणि व्यावसायिक जीवनात यशस्वी होण्यासाठी माणसाचे नातेसंबंध सुदृढ असणे आवश्यक असते.

- **बदलती कौटुंबिक संरचना :** विभक्त कुटुंब पद्धती (Nuclear Families), नोकरी करणाऱ्या पालकांमुळे मुलांकडे होणारे दुर्लक्ष, आणि सोशल मीडियाच्या अतिवापरामुळे संवादाचा अभाव निर्माण झाला आहे. यामुळे नैराश्य आणि घटस्फोटांचे प्रमाण वाढत आहे.
- **गृहविज्ञानाची भूमिका :** 'कौटुंबिक अभ्यास आणि बालविकास' हा गृहविज्ञानाचा आत्मा आहे. यामध्ये मानवी मानसशास्त्र, मुलांच्या वाढीचे टप्पे, आणि मानवी संबंधांची गुंतागुंत शिकवली जाते. घरातील संघर्ष कसे सोडवावेत (Conflict Resolution), वृद्धांची काळजी कशी घ्यावी, आणि एकमेकांविषयी सहानुभूती (Empathy) कशी बाळगावी, याचे धडे यातून मिळतात.
- **NEP शी सांगड :** NEP चा उद्देश विद्यार्थ्यांचा केवळ 'IQ' (Intelligence Quotient) नव्हे तर 'EQ' (Emotional Quotient) वाढवणे हा आहे. कौटुंबिक अभ्यास विद्यार्थ्यांना भावनिकदृष्ट्या साक्षर बनवतो, जे सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत निकडीचे आहे.

४. सर्वांगीण स्वास्थ्य आणि पर्यावरण (Holistic Well-being and Environmental Sustainability)

स्वास्थ्य म्हणजे केवळ आजार नसणे नव्हे; तर शारीरिक, मानसिक, भावनिक आणि सामाजिकदृष्ट्या पूर्णपणे सक्षम असणे होय.

- **पर्यावरणाशी संबंध :** आज जागतिक तापमानवाढ (Global Warming) आणि प्रदूषण या गंभीर समस्या आहेत. मानवाचे स्वास्थ्य हे त्याच्या सभोवतालच्या पर्यावरणावर अवलंबून असते.
- **गृह विज्ञानाची भूमिका :** गृहविज्ञानात पर्यावरणपूरक जीवनशैली (Sustainable living) शिकवली जाते. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा कमीत कमी वापर, पाण्याचा पुनर्वापर, कचरा व्यवस्थापन (Waste Management), आणि वैयक्तिक तसेच परिसराची स्वच्छता या गोष्टींचा समावेश गृहविज्ञानात होतो. हे शिक्षण विद्यार्थ्यांना एक जबाबदार नागरिक बनवते.

५. चारही आयाम यांचा परस्परसंबंध : बहुआयामी दृष्टिकोनाची ताकद (The Interconnection:

Power of Multidimensional Approach)

गृहविज्ञान चे वैशिष्ट्य हे आहे की हे चारही स्तंभ स्वतंत्रपणे काम करत नाहीत, तर ते एकमेकांना पूरक आहेत. विद्यार्थ्याला कोणतीही समस्या सोडवताना या सर्व अंगांचा एकत्रित विचार करावा लागतो.

- **उदा. पोषण आणि अर्थकारण :** चांगले आणि सकस अन्न खाण्यासाठी कुटुंबाकडे योग्य आर्थिक नियोजन असणे आवश्यक आहे. गरिबी किंवा आर्थिक अज्ञानामुळे कुपोषण वाढते. आर्थिक साक्षरता असेल, तर कमी पैशातही पौष्टिक आहाराचे नियोजन करता येते.
- **उदा. आर्थिक ताण आणि कौटुंबिक स्वास्थ्य :** कुटुंबातील आर्थिक चणचण हे अनेकदा कौटुंबिक वादाचे आणि मानसिक तणावाचे मुख्य कारण असते. जर आर्थिक व्यवस्थापन चांगले असेल, तर कुटुंबातील मानसिक स्वास्थ्य आणि नातेसंबंध (Family Dynamics) सुधारतात.

जीवन कौशल्ये' (Life Skills) आणि 'गृहविज्ञान' (Home Science) : एक अतूट नाते

'जीवन कौशल्ये' आणि 'गृहविज्ञान' हे दोन वेगळे विषय नसून एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. जागतिक आरोग्य संघटनेने (WHO) जीवन कौशल्यांची व्याख्या **"दैनंदिन जीवनातील आव्हानांना आणि गरजांना सकारात्मकरीत्या आणि प्रभावीपणे सामोरे जाण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या मनोसामाजिक क्षमता"** अशी केली आहे.

जेव्हा आपण या 'क्षमता' किंवा 'कौशल्यांचा' विचार करतो, तेव्हा **गृहविज्ञान** हे एकमेव असे शास्त्र आहे जे थेट ही कौशल्ये विकसित करण्याचे काम करते. गृहविज्ञान हे केवळ पुस्तकी ज्ञान नाही, तर ती 'जगण्याची कला' आहे.

१. निर्णय घेण्याची क्षमता आणि समस्या निराकरण (Decision Making and Problem Solving) :

- **जीवन कौशल्य :** योग्य वेळी योग्य निर्णय घेणे आणि अचानक उद्भवलेल्या समस्या सोडवणे.
- **गृहविज्ञानाची भूमिका :** गृहविज्ञानातील **'आर्थिक साक्षरता आणि संसाधन व्यवस्थापन'** हा घटक हे कौशल्य शिकवतो. उदा. महिन्याच्या बजेटमध्ये अचानक वैद्यकीय खर्च उद्भवल्यास कुटुंबाचा आर्थिक समतोल कसा राखायचा? किंवा कमी वेळेत आणि उपलब्ध साहित्यात पौष्टिक आहार कसा बनवायचा? यासारख्या रोजच्या समस्या सोडवण्याची क्षमता गृहविज्ञान यातून येते.

२. प्रभावी संवाद आणि आंतरवैयक्तिक संबंध (Effective Communication & Interpersonal Relations) :

- **जीवन कौशल्य :** इतरांशी विचारपूर्वक बोलणे आणि सुदृढ नातेसंबंध प्रस्थापित करणे.

- **गृहविज्ञानाची भूमिका :** गृहविज्ञानातील **'कौटुंबिक अभ्यास' (Family Studies)** या विषयात मानवी संबंध, बालसंगोपन, आणि वयोवृद्धांची काळजी कशी घ्यावी हे शिकवले जाते. कुटुंबात किंवा समाजात वावरताना मतभेद कसे हाताळावेत (Conflict Resolution) आणि संवाद कसा टिकवून ठेवावा, हे व्यावहारिक ज्ञान यातून मिळते.

३. ताणतणाव आणि भावनांचे व्यवस्थापन (Coping with Stress and Emotions) :

- **जीवन कौशल्य :** राग, भीती, निराशा या भावनांवर नियंत्रण मिळवणे आणि मानसिक ताण हाताळणे.
- **गृह विज्ञानाची भूमिका :** आजच्या धकाधकीच्या जीवनात मानसिक आरोग्याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. गृहविज्ञानातील **'सर्वांगीण स्वास्थ्य आणि मानसशास्त्र'** हा विभाग विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या आणि कुटुंबाच्या भावना समजून घेण्यास मदत करतो. तसेच, सकस आहार (Nutrition) आणि मानसिक स्वास्थ्य यांचा जवळचा संबंध आहे, हे वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून समजावून सांगतो.

४. तार्किक आणि सर्जनशील विचार (Critical and Creative Thinking) :

- **जीवन कौशल्य :** उपलब्ध माहितीचे विश्लेषण करणे आणि नाविन्यपूर्ण विचार करणे.
- **गृह विज्ञानाची भूमिका :** घरसजावट (Interior Decoration), कपड्यांची निवड आणि निगा (Textile and Clothing), तसेच टाकाऊतून टिकाऊ वस्तू बनवणे (Waste Management) यातून विद्यार्थ्यांची **सर्जनशीलता (Creativity)** वाढते. तसेच, बाजारात मिळणाऱ्या अन्नातील भेसळ कशी ओळखावी, जाहिरातींना बळी न पडता योग्य वस्तू कशी निवडावी (ग्राहक जागरूकता), यातून त्यांचा **तार्किक विचार (Critical Thinking)** विकसित होतो.

५. स्व-जाणीव आणि समानुभूती (Self-awareness and Empathy) :

- **जीवन कौशल्य :** स्वतःच्या क्षमता/कमतरता ओळखणे आणि इतरांच्या भावना समजून घेणे.
- **गृह विज्ञानाची भूमिका :** गृहविज्ञान हे माणसाला जमिनीवर आणि वास्तवाशी जोडून ठेवते. जेव्हा एखादा विद्यार्थी स्वतःचे काम (स्वयंपाक, स्वच्छता, पैशांचे हिशोब) स्वतः करायला शिकतो, तेव्हा तो आत्मनिर्भर (Self-reliant) बनतो. या प्रक्रियेत त्याला कष्ट करणाऱ्या विषयी 'समानुभूती' (Empathy) निर्माण होते आणि तो श्रमाची प्रतिष्ठा (Dignity of Labour) राखायला शिकतो.

NEP २०२० ला नेमका हाच **'आंतरविद्याशाखीय समन्वय' (Interdisciplinary Integration)** विद्यार्थ्यांमध्ये रुजवायचा आहे. विषयांना वेगवेगळ्या कप्प्यांत न पाहता, त्यांना खऱ्या आयुष्याशी जोडून पाहण्याची दृष्टी गृहविज्ञान देते.

लिंगभेद निर्मूलन आणि गृहविज्ञान (Eradication of Gender Stereotypes) :

NEP २०२० चा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे शिक्षणातील सर्वसमावेशकता आणि समानतेची (Equity and Inclusion) खात्री करणे. गृहविज्ञान हा विषय बऱ्याच काळापासून 'केवळ मुलींसाठी' या पूर्वग्रहाने ग्रासलेला होता. परंतु, आजच्या जगात स्वतःचे अन्न शिजवणे, स्वतःचे कपडे धुणे, पैशांचे नियोजन करणे आणि मुलांचे संगोपन करणे ही कौशल्ये फक्त महिलांची जबाबदारी नाही.

घराबाहेर पडून नोकरी किंवा शिक्षणासाठी जाणाऱ्या प्रत्येक मुलाला आणि मुलीला ही 'सर्व्हायव्हल स्किल्स' (Survival Skills) येणे आवश्यक आहे. NEP च्या अंमलबजावणीमुळे माध्यमिक स्तरावर विषय निवडण्याची मुभा मिळणार आहे. त्यामुळे गृहविज्ञानाला 'जेंडर न्यूट्रल' (Gender Neutral) जीवन कौशल्य विषय म्हणून प्रस्थापित करण्याची ही सर्वात मोठी संधी आहे.

अंमलबजावणीतील आव्हाने (Challenges in Implementation) :

NEP २०२० च्या दृष्टिकोनातून गृहविज्ञानाचा विस्तार करताना काही प्रमुख आव्हानांचा सामना करावा लागतो:

१. **दुय्यम दर्जाची मानसिकता :** आजही शिक्षणसंस्था, पालक आणि समाज गृहविज्ञान या विषयाकडे 'सोपा' किंवा 'कमी हुशार विद्यार्थ्यांचा' विषय म्हणून पाहतात. याला भौतिकशास्त्र किंवा गणितासारखा दर्जा दिला जात नाही.
२. **जुनाट अभ्यासक्रम :** अनेक राज्यांमध्ये आणि विद्यापीठांमध्ये गृह विज्ञानाचा अभ्यासक्रम दशकानुदशके अद्ययावत झालेला नाही. त्यात आधुनिक डिजिटल बँकिंग, सायबर गुन्हे, किंवा आधुनिक मानसिक आरोग्याचे प्रश्न समाविष्ट नाहीत.
३. **पायाभूत सुविधा आणि तज्ज्ञ शिक्षक :** प्रात्यक्षिकांसाठी (Practicals) लागणाऱ्या आधुनिक प्रयोगशाळा (उदा. न्युट्रिशन लॅब्स) आणि अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र व आहारशास्त्र या सर्व विषयांतील जाण असणाऱ्या अष्टपैलू शिक्षकांची (Trained Faculty) कमतरता आहे.

शैक्षणिक धोरणे आणि उपाययोजना (Pedagogical Strategies and Solutions) :

वरील आव्हाने पेलून विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाचे ध्येय गाठण्यासाठी खालील उपाययोजना करणे अत्यंत आवश्यक आहे:

१. **अनुभवाधिष्ठित शिक्षण (Experiential Learning) :** NEP च्या सूचनेनुसार, विद्यार्थ्यांना केवळ वर्गात न बसवता प्रत्यक्ष प्रकल्प (Projects) दिले पाहिजेत. उदा. विद्यार्थ्यांनी स्वतःच्या घराचे एका महिन्याचे बजेट तयार करणे, शाळेच्या कॅन्टीनमधील आहाराचे न्यूट्रिशनल ऑडिट (Nutritional Audit) करणे, किंवा शेअर बाजारातील गुंतवणुकीचे सिम्युलेशन (Simulation) करणे.

२. **अनिवार्य विषय (Mandatory Subject up to Secondary Level) :** गृहविज्ञान हा विषय आठवी ते दहावीपर्यंतच्या विद्यार्थ्यांसाठी ऐच्छिक (Optional) न ठेवता, 'मूलभूत जीवन कौशल्य' (Basic Life Skills) या नावाने सर्व विद्यार्थ्यांसाठी (मुले आणि मुली) सक्तीचा करावा.

३. **डिजिटल तंत्रज्ञानाचा अंतर्भाव :** आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून अभ्यासक्रम रंजक बनवावा. उदा. डायट ट्रॅकिंग ॲप्सचा (Diet tracking apps) वापर, ऑनलाइन बँकिंगचे प्रात्यक्षिक, आणि मानसिक आरोग्यासाठी ऑनलाइन समुपदेशनाची माहिती विद्यार्थ्यांना द्यावी.

४. **शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम (Teacher Training Programs) :** गृहविज्ञान शिक्षकांना सातत्याने नवीन प्रशिक्षण देणे, जेणेकरून ते पारंपारिक स्वयंपाकाच्या पलीकडे जाऊन फायनान्स आणि सायकॉलॉजी चांगल्या प्रकारे शिकवू शकतील.

जागतिक दृष्टिकोन (Global Perspective) :

विकसित देशांमध्ये (उदा. अमेरिका, जपान, फिनलंड) 'होम इकॉनॉमिक्स' (Home Economics) किंवा 'फॅमिली अँड कन्झ्युमर सायन्सेस' (Family and Consumer Sciences) या विषयांना शालेय अभ्यासक्रमात अत्यंत प्रतिष्ठेचे स्थान आहे. जपानमध्ये विद्यार्थ्यांना शालेय जीवनातच आहारशास्त्र, स्वच्छता आणि स्वावलंबनाचे कठोर धडे दिले जातात. NEP २०२० च्या माध्यमातून भारत आता जागतिक स्तरावरील या प्रगत शैक्षणिक दृष्टिकोनाशी बरोबरी करत आहे. गृहविज्ञान हा तो दुवा आहे जो भारताच्या पारंपारिक मूल्यांना आधुनिक जगाच्या व्यावसायिक आणि तांत्रिक प्रगतीशी जोडतो.

निष्कर्ष (Conclusion) :

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP 2020) हे एकविसाव्या शतकातील भारताचे भविष्य घडवणारे एक अत्यंत महत्त्वाकांक्षी धोरण आहे. या धोरणाचे 'कौशल्य विकास' आणि 'सर्वांगीण स्वास्थ्य' हे मुख्य उद्दिष्ट केवळ विज्ञान किंवा गणित शिकून पूर्ण होणार नाही. त्यासाठी विद्यार्थ्यांना जीवनाच्या प्रत्यक्ष वास्तवाशी जोडणाऱ्या विषयाची गरज आहे.

"गृहविज्ञान शिक्षणाचा बहुआयामी दृष्टिकोन : कौटुंबिक अभ्यास, पोषणशास्त्र, आर्थिक साक्षरता आणि सर्वांगीण स्वास्थ्य यांचा समन्वय" हा निव्वळ एक शैक्षणिक अभ्यासक्रम नाही, तर ती मानवी जीवनाची ब्ल्यू-प्रिंट (Blue-print) आहे.

गृहविज्ञान हे व्यक्तीला जन्मल्यापासून ते आयुष्याच्या शेवटपर्यंत पावलोपावली उपयोगी पडणारे शास्त्र आहे. जेव्हा शिक्षण संस्था गृहविज्ञानाकडे 'घरापुरते मर्यादित' न पाहता एका 'विस्तृत आणि बहुआयामी' नजरेतून पाहतील, तेव्हाच खऱ्या अर्थाने NEP २०२० चे स्वप्न साकार होईल. या चारही स्तंभांचा समन्वय साधून आपण अशी एक पिढी घडवू शकतो, जी शारीरिक दृष्ट्या सुदृढ (Physical Health), मानसिकदृष्ट्या स्थिर आणि भावनिकदृष्ट्या प्रगल्भ (Emotional Stability), आर्थिकदृष्ट्या साक्षर आणि स्वतंत्र (Financial

Independence), तसेच कौटुंबिक व सामाजिक मूल्यांची जाण (Social Values) असलेली असेल. जर **'जीवन कौशल्य' हे ध्येय** असेल, तर **'गृहविज्ञान' हा तिथपर्यंत पोहोचण्याचा मार्ग** आहे.

शाळेत शिकलेली भूमिती किंवा इतिहास रोजच्या आयुष्यात किती उपयोगी पडेल हे सांगता येत नाही; पण गृहविज्ञानात शिकलेले 'पोषणशास्त्र' (Nutrition), 'बचत आणि गुंतवणूक' (Financial Literacy), आणि 'कौटुंबिक नातेसंबंध' (Family Values) माणसाला आयुष्यभर, दररोज उपयोगी पडतात. म्हणूनच, एक सशक्त आणि आत्मनिर्भर पिढी घडवण्यासाठी जीवन कौशल्ये आणि गृहविज्ञान यांची सांगड घालणे ही काळाची सर्वांत मोठी गरज आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, गृहविज्ञान हे केवळ एक 'शास्त्र' नसून, ती जगण्याची 'कला' आहे आणि उद्याचा सक्षम व आत्मनिर्भर भारत घडवण्यासाठी गृहविज्ञान शिक्षणाचे हे बहुआयामी स्वरूप ही काळाची नितांत गरज आहे.

उपाययोजना :

१. **अनिवार्य जीवन कौशल्य विषय :** माध्यमिक स्तरावर (Secondary Level) गृहविज्ञान हा विषय लिंगभेद न करता सर्व विद्यार्थ्यांसाठी एक 'मूलभूत जीवन कौशल्य' विषय म्हणून सक्तीचा करावा. २. **अनुभवाधिष्ठित शिक्षण (Experiential Learning):** विद्यार्थ्यांना केवळ सैद्धांतिक ज्ञान न देता प्रत्यक्ष प्रकल्प (उदा. बजेट तयार करणे, आहाराचे विश्लेषण करणे) द्यावेत.
२. **अभ्यासक्रमाचे आधुनिकीकरण :** अभ्यासक्रमात सायबर सुरक्षा, डिजिटल फायनान्स आणि आधुनिक मानसशास्त्र यांचा अंतर्भाव करावा.

संदर्भ सूची (References) :

- Ahuja, A., & Sharma, M. (2021). Multidisciplinary Approach in Higher Education: NEP 2020 Perspective. *Journal of Educational Research and Policies*, 4(2), 45-56.
- Joshi, V. (2022). Empowering Youth through Life Skills Education in the Context of National Education Policy 2020. *Indian Journal of Educational Studies*, 9(1), 112-120.
- Patel, K. (2019). The Changing Face of Home Science Education in India: From Domesticity to Professionalism. *International Journal of Home Science*, 5(3), 88-92.
- Singh, A., & Gupta, P. (2021). Integration of Financial Literacy in School Curriculum: A Step Towards Self-Reliance. *Asian Journal of Education and Social*

Studies, 15(4), 23-31.

- Sharma, S., & Singh, R. (2018). *Pedagogy of Home Science: Teaching Methods and Approaches*. Agra: Bhargava Book House.